

تبیین گونه‌ای متفاوت از تولید فضای غیررسمی در شهرستان مرزی بانه؛ انباشت سرمایه و تعمیق فقر*

مهدی رازیپور^۱، رضا خیرالدین^{۲*}، سید عبدالهادی دانشپور^۳

^۱ پژوهشگر دوره دکتری شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران.

^۲ استادیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران.

^۳ دانشیار گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۶/۷/۱۱، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۶/۱۰/۲۷)

چکیده

ایجاد فضای باز در مبادلات میان مرزی غیررسمی، گسترش فضای غیررسمی توسط عوامل رسمی، مراجعه توریست خرید و انباشت سرمایه، منجر به ایجاد جاذبه بالایی برای اسکان در سکونتگاه‌های شهرستان بانه شده است به نحوی که نظام تولید فضا، با شتاب زیادی از نظام برنامه‌ریزی پیشی گرفته است. هدف این پژوهش، گونه‌شناسی جدید از نظام تولید فضای غیررسمی و بررسی نقش مدیریت رسمی در تولید فضای غیررسمی در شهرستان مرزی بانه است. این تحقیق از نظر هدف کاربردی و از نظر روش توصیفی و تحلیلی است. در راستای اهداف پژوهش، پیمایش‌هایی میدانی در سطح شهر و منطقه انجام شد. براساس یافته‌ها، نظام تولید فضای غیررسمی در شهرستان بانه از نظر مقیاس فضایی در سه سطح (الف) ساخت و سازهای غیررسمی خانه‌های دوم در مقیاس منطقه‌ای، (ب) پراکنده‌رویی و رشد روستاهای اطراف شهر، (ج) گسترش محدوده‌های اسکان غیررسمی داخل شهر، و از نظر ماهیت در دو دسته فقیر و غنی قرار گرفت. ضعف در مدیریت به‌هنگام، نبود برنامه منعطف و وجود عوامل و بازیگرانی که به تولید غیررسمی فضا دامن زده‌اند، منجر به ظهور پیامدهای فضایی جدیدی در نظام تولید فضای شهرستان بانه شد. در راستای توسعه بسامان شهر و پیرامون، این عوامل باید بیش از پیش مورد توجه واقع شوند.

واژه‌های کلیدی

تولید فضای غیررسمی، اسکان غیررسمی، خانه دوم، مدیریت و نهادهای رسمی، سرمایه و فقر، شهرستان مرزی بانه.

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری نگارنده اول تحت عنوان: "تبیین تحولات فضایی مناطق مرزی (بانه) متأثر از نیروهای فراترزی-درونی" به راهنمایی سایر نگارندگان است که در دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران در حال انجام است. ضمناً، این مقاله بخشی از طرح پژوهشی بین‌المللی در برنامه همکاری‌های پژوهشی بین‌المللی (ICRP) وزارت علوم، تحقیقات و فناوری است که با همکاری استاد خارجی پروفیسور والتر لیمگروبر (Walter Leimgruber) از گروه علوم زمین دانشگاه فریبورگ سوئیس و نگارندگان اول و دوم این مقاله انجام شده است.
* نویسنده مسئول: تلفکس: ۰۲۱-۷۷۲۴۰۴۶۸، E-mail: reza.kheyroddin@iust.ac.ir.

مقدمه

فضایی نوین منطقه قرار گرفته است؟ مدیریت شهری و نهادهای رسمی چگونه منجر به تولید فضاهای غیررسمی شده‌اند؟ اهداف و سوالات پژوهش اقتضا کرده که این تحقیق از نظر هدف کاربردی باشد و از نظر روش به صورت توصیفی و تحلیلی انجام شود. به منظور دستیابی به اهداف پژوهش، می‌باید پیمایش‌هایی میدانی در سطح شهر و منطقه انجام می‌شد. بدین منظور، ابتدا جهت شناسایی محورهای ساخت و ساز غیررسمی فرانشهری، سه محور کانی سور (شمال غربی شهر بانه)، آرمده (جنوب غربی شهر بانه) و سورین (جنوب شرقی شهر بانه) به صورت میدانی پیمایش شدند، که طی این پیمایش میدانی، موقعیت و تعداد خانه‌های دوم در این سه محور به عنوان سطح کلان تولید فضای غیررسمی شناسایی شدند. پیمایش میدانی برای شناسایی سطح دوم تولید فضای غیررسمی، در روستاهای دو کیلومتری شهر بانه، توسط پرسشنامه به عنوان مکمل مصاحبه میدانی انجام شد. در این پرسشنامه، نسبت شاغلین این روستاها در بخش‌های کشاورزی، دامداری، ساخت و ساز مسکن شهر بانه و شاغلین تجارت غیررسمی منطقه مشخص شد. این پرسشنامه با روش تصادفی میان ساکنین روستایی توزیع شد. سطح سوم نظام تولید فضای غیررسمی در شهرستان بانه از طریق روش دلفی و تعیین محدوده‌های اسکان غیررسمی شهر بانه مشخص شد. برای این منظور، ابتدا محدوده‌های عرفی اسکان غیررسمی شهر بانه، از طریق پیمایش میدانی و تطبیق تحولات با نقشه‌های وضع موجود دوره‌های مختلف توسعه کالبدی شهر مشخص شدند. برای تأیید صحت محدوده‌های مشخص شده اسکان غیررسمی شهر بانه، پرسشنامه‌ای تصویری شامل محدوده‌های عرفی اسکان غیررسمی شهر بانه با روش دلفی میان ۳۰ نفر از متخصصین برنامه‌ریزی شهری و مدیران شهری بانه توزیع شد که در دو مرحله رفت و برگشت پرسشنامه‌ها، محدوده نهایی اسکان حاشیه‌ای و غیررسمی شهر بانه مشخص شد. داده‌های مربوط به تحولات جمعیت روستاهای موجود در فاصله دو کیلومتری شهر بانه از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و تماس با مرکز بهداشت شهر بانه به دست آمد. در نهایت با روش تحلیل محتوا، به استنباط و پاسخ به سوالات پژوهش پرداخته شد.

در کنار سکونتگاه‌های غیررسمی و حاشیه‌ای موجود در اکثر شهرهای کشور، از اواسط دهه ۱۳۸۰، موج جدیدی از اسکان غیررسمی با ماهیتی متفاوت در برخی از شهرهای کشور به‌ویژه شهرهای مرزی به‌وجود آمده که منجر به پراکنده‌رویی شهرها، افزایش جمعیت و رشد کالبدی سکونتگاه‌های روستایی اطراف شهر و رشد برخی محورها در مقیاس منطقه شده است. ماهیت کنشگرانی که به این نوع اسکان غیررسمی دامن زده‌اند، با ماهیت عوامل ایجاد اسکان غیررسمی در طول چهار دهه گذشته، متفاوت است. گسترش فضای غیررسمی توسط مدیریت و نهادهای رسمی، ایجاد فضای باز در مبادلات میان مرزی غیررسمی، مراجعه گسترده توریست خرید و انباشت سرمایه‌های ناشی از آن در شهر و منطقه، از جمله مهم‌ترین عواملی هستند که منجر به شکل‌گیری شرایط ویژه‌ای برای اسکان در شهرستان بانه شده است. این شرایط ویژه، جاذبه بالایی را برای اسکان در سکونتگاه‌های شهری و روستایی منطقه پدید آورده است به نحوی که نظام اسکان با شتاب زیاد از نظام برنامه‌ریزی پیشی گرفته است. نظام اسکان در شهرستان بانه، به‌ویژه شهر بانه و روستاهای اطراف آن، به دور از پایش نظام مند و خارج از کنترل برنامه‌ای مدون در حال گسترش است. این روند، پیامدهای گسترده‌ای را در نظام اسکان غیررسمی شهرستان بانه پدید آورده است که از منظر مقیاس در سه سطح (ساخت و سازهای غیررسمی خانه دوم در محورهای منطقه‌ای، پراکنده‌رویی و رشد روستاهای اطراف شهر و گسترش محدوده‌های اسکان غیررسمی داخل شهر) و از منظر ماهیت در دو قطب فضایی (فقیر و غنی) قابل پیگیری است. از طرفی به نظر می‌رسد نهادهای مسئول مرکزی و مدیریت محلی، به منظور تأمین معاش مرزنشینان، ساز و کارهایی را جهت برقراری وضعیت کنونی در این شهرستان مرزی در نظر گرفته باشند. این فرض از آنجا به ذهن متبادر می‌شود که نیروی نظامی و امنیتی کشور، به اندازه کافی قدرت مقابله و انسداد مرزهای کشور را داراست. هدف این پژوهش، شناسایی و ارزیابی ماهیت نوین نظام تولید فضای غیررسمی^۱ و نقش مدیریت رسمی در تولید آن در شهرستان مرزی بانه است. در راستای این اهداف، سوالات زیر می‌توانند محل بحث و تحلیل واقع شوند. ساختار و ماهیت نظام تولید فضای غیررسمی در شهرستان بانه چگونه تحت تأثیر جریان پیامدهای سازمان

۱- مبانی نظری تحقیق

۱-۱- سکونتگاه غیررسمی؛ اسکان فقیرنشین یا خانه دوم مرفه‌نشین

مرکز اسکان بشر تخمین زده است که تا سال ۲۰۵۰، جمعیت شهرها به ۶٫۲ میلیارد نفر، به عبارتی ۷۰٪ جمعیت جهان، می‌رسد

که انتظار می‌رود ۶۰٪ این افزایش، در شهرهای آسیایی باشد (Opitz-Stapleton et al., 2011, 401; UN-Habitat, 2013). در روندی جهانی و با افزایش جمعیت جهان، کشورهای در حال توسعه با شهری شدن شتابانی روبرو شدند که پیامدهای مختلفی را

برای آنها به همراه داشته است. فقر، بیکاری، مسکن ناپه‌ن‌جار و محله‌های کم برخوردار، به مثابه یکی از پیامدهای اصلی این رشد، به ویژگی عمده بسیاری از شهرهای بزرگ بدل شد که مدیریت شهری این کشورها با توجه به محدودیت مالی و فنی، توان رفع این کاستی‌ها را نداشت (ایراندوست، ۱۳۸۹، ۱۴). وجود جذابیت شهرها و برخی مشکلات روستانشینان، باعث تسریع آهنگ مهاجرت روستایی شد (معین آبادی، ۱۳۸۸، ۲). در کنار مهاجرت به شهر، جابجایی ساکنین شهری از نواحی رسمی شهر به نواحی حاشیه‌ای، به دلیل رانده شدن از متن اقتصاد به حاشیه آن، از دیگر عوامل مهم شکل‌گیری اسکان غیررسمی در شهرهای ایران است. سکونتگاه غیررسمی، یک شکل فضایی از نوعی وضعیت زندگی خاص است که با برنامه‌ریزی رسمی و قواعد قانونی و استانداردهای نهادی مطابقت ندارد (Olajide, 2010, 1). سکونتگاه‌های غیررسمی، قسمت‌های فراموش شده شهرها هستند که از نظر مسکن و شرایط زندگی دارای کمبود هستند و همگی آنها در شرایط زندگی فقیرانه مشترک‌اند (El Menshawy et al., 2011, 169). اسکان غیررسمی، ناظر بر محل اسکان بخشی از جمعیت شهری در جهان سوم است که خارج از بازار رسمی زمین و مسکن و بر پایه قواعد و قول و قرارهای خاص خود، به دست ساکنان این گونه مکان‌ها، ساخته شده است (پیران، ۱۳۸۱، ۸). سکونتگاه‌های غیررسمی، محصول نوعی اسکان است که منشا غیرقانونی و برنامه‌ریزی نشده دارند (کاظمیان و دیگران، ۱۳۹۱، ۴). سکونتگاه‌های غیررسمی و نابسامان شهری، در واقع شکل بی‌ضابطه‌ای از تجمع مکانی گروه‌های کم‌درآمد، اغلب مهاجر در نقاط آسیب‌پذیر شهر است که به صورت کاملاً خودرو و فاقد مجوز رسمی از نهادهای قانونی شهر ایجاد می‌گردند (روستا، ۱۳۸۹، ۴). در سطح جهانی، سازمان اسکان بشر به تعریف شاخص‌های کلی برای شناسایی محلات فقیرنشین به شرح زیر پرداخته است. یک محله فقیرنشین، فاقد یک مورد و یا تعداد بیشتری از پنج امکان زیر است (ایراندوست و دیگران، ۱۳۹۳، ۴۵):

مسکن بادوام (یک سازه دائمی به منظور فراهم نمودن محافظی در برابر شرایط نامناسب آب و هوایی)، منطقه مناسب برای زندگی کردن (بیش از سه نفر از یک اتاق استفاده نکنند)، دسترسی به آب سالم (آبی که کافی و ارزان قیمت باشد و بدون تلاش فراوان به دست آید)، دسترسی به امکانات بهداشتی اصلاح شده (توالت خصوصی یا عمومی به اشتراک گذاشته شده با تعداد اندکی از افراد)، امنیت تصرف (از لحاظ عملی و قانونی موقعیت امن تصرف و محافظت در برابر تخلیه اجباری).

محمودی پاتی و همکارش، انواع سکونتگاه‌های غیررسمی را

جدول ۱- توصیفات محلات غیررسمی توسط پژوهشگران داخلی.

توصیف	جنبه
شکل‌گیری در بخش‌های غیرقابل سکونت و مکان‌های نامناسب	کالبدی
احداث در بخش‌های فرو دست شهری و نبود سرویس‌های عمومی شهری	اجتماعی
فاقد انسجام اجتماعی مناسب در عینی که در برابر متجاوزین منسجم برخورد می‌کنند	حقوقی
رواج ناهنجاری‌ها و آسیب‌های اجتماعی بیش از شهر به واسطه منشا غیرقانونی	
منشا غیرقانونی به همراه ساخت و ساز غیر مجاز و غیر استاندارد	

ماخذ: (کاظمیان و دیگران، ۱۳۹۱، ۵)

پیرامونی شهر مرزی بانه در مقیاس شهرستان، تحت تأثیر رشد لجام گسیخته و بدون برنامه‌ریزی چنین روندی قرار گرفته‌اند. نتایج چنین ساخت‌وسازهایی، شکل‌گیری محدوده‌ها و محورهای غیررسمی با نقاب خانه‌های دوم است.

۱-۳- اقتصاد سیاسی فضا

لوفور باور دارد که فضا رانه می‌توان به مثابه ظرفی خنثی (بعد فیزیکی) دانست و نه آن را به پدیده‌ای کاملاً ذهنی و انتزاعی تقلیل داد (فکوهی، ۱۳۹۰، ۲۴۰، لوفور، ۱۳۹۳، ۸۷-۱۴۶، حاتمی‌نژاد و شورچه، ۱۳۹۳، ۴۲-۷۰). او بر فضای اجتماعی و نقش بازیگران و روابط میان آنها متمرکز می‌شود و به دلیل سیالیت و تنوع موقعیت‌ها، نیازها و روابط، از امکان ایجاد تغییر و تحول پیاپی و حتی خلق و تولید فضا توسط کنشگران فعال در آن سخن می‌گوید. لوفور فضا را به عنوان ترکیبی از فعالیت‌های اقتصادی، سیاسی، فناوری، سیاسی و راهبردی در نظر گرفته که منجر به تولید آن می‌شوند (حاتمی‌نژاد و شورچه، ۱۳۹۳). او معتقد است که سرمایه‌داران (توسعه‌دهندگان، بانک‌ها، برنامه‌ریزان شهری، معماران و مالکان زمین) عاملان اصلی و حیاتی در تولید فضا محسوب می‌شوند (ترکمه، ۱۳۹۳). هاروی معتقد است که تحول و بازسازی فضای ریشه در بحران انباشت سرمایه دارد. در زمان بحران، سرمایه‌داری سه راهبرد همزمان را درگیر می‌کند تا سرمایه را بی‌ارزش سازد و به چرخش درآورد. یکی از این راهبردها، جابجایی جغرافیایی است، که به معنای گسترش جغرافیایی و تولید فضاهای جدید برای تولیدات سرمایه‌داری است. تمایل بسیاری برای جابجایی فزاینده وجود دارد زیرا سرمایه به دنبال بیشترین نرخ سود است. نیروی کار نیز برای محیط بهتر تلاش می‌کند اما نمی‌تواند در بستر سرمایه‌داری ترتیب یابد، از این رو می‌بایست در مکان باقی بماند تا زمانی که ارزش مصرفی آن به طور کامل به مصرف رسیده باشد. این تضاد میان ثبات و متحرک بودن، توسعه جغرافیایی نامتوازن را تولید می‌کند (حاتمی‌نژاد و شورچه، ۱۳۹۳). از دیدگاه هاروی، سرمایه‌داری حاکم، برای یافتن عرصه‌های سودآور به منظور بکارگیری سرمایه مازاد، و انباشت سرمایه و تولید ارزش افزوده بیشتر، با محدودیت و موانعی مواجه می‌شود. اینجاست که نیاز به غلبه بر این موانع و گسترش قلمرو فعالیت‌های سود بخش سرمایه‌ها را به سوی شهر و تولید فضا و زیرساخت‌های شهری سوق می‌دهد (Harvey, 2008, 25). در نتیجه حق شهر و حق بازسازی و دگرگونی شهر در انحصار منافع طبقه سرمایه‌دار حاکم (که به تعبیر پیل کروگمن استاد دانشگاه پرینستون، کمتر از ۱ درصد جامعه را تشکیل می‌دهند) قرار می‌گیرد. در چنین شرایطی، حق شهر تنها در اختیار نخبگان سیاسی و اقتصادی قرار دارد که می‌توانند شهرها را هرچه بیشتر بر طبق خواسته‌های خود شکل دهند (Harvey, 2008, 38). او نتیجه چنین امری را گسترش اصول اخلاقی نئولیبرالی، فردگرایی مالکیت طلبانه و عقب نشینی از کنش‌های سیاسی می‌داند (Harvey, 2008, 32). اما این مداخلات شهری طبقه فقیر را نیز به شیوه‌ای دیگر هدف خویش قرار می‌دهد. در شهری که مطابق خواسته‌های ثروتمندان شکل می‌گیرد و فضای مراکز شهری را به اجتماعات محصور برای آنها تبدیل می‌کند، دیگر جایی برای زندگی این

۱۳۸۰ به بعد، در نتیجه امنیت و رونق کسب و کار، شرایطی در برخی از شهرهای کشور پدید آمد که منجر به انباشت سرمایه بیشتر از گذشته در آنها شد. این انباشت سرمایه، موج جدیدی از تقاضا برای ساخت و ساز فضای شهر و منطقه تحت نفوذ به وجود آورد که در برخی از شهرها، منجر به پیشی گرفتن روند ساخت و ساز از نظام برنامه‌ریزی شد. نکته ظریفی که این پژوهش سعی در پردازش آن دارد، تقاضای همزمان قشر فقیر و قشر مرفه برای ساخت و ساز غیررسمی در سطوح فضایی مختلف است. بدان معنی که ممکن است تقاضا برای تولید فضای غیرقانونی، غیرمجاز و غیررسمی، تنها از سوی قشر فقیر و به حاشیه رانده شده از جامعه مطرح نباشد. آیا نظام ساخت و ساز بدون برنامه و خارج از کنترل در سطح شهر و منطقه، نظامی فارغ از اسکان غیررسمی است؟

۱-۲- خانه دوم و تولید فضای غیررسمی

در هر جایی که طبیعت بکر و سرمایه وجود داشته باشد، تمایل به داشتن خانه دوم در دل طبیعت و سرمایه‌گذاری بصورت ساخت‌وساز وجود دارد. چنین فرآیندی در کلاردشت مازندران، دماوند تهران (دشت مشاء)، فاز چهارم مهرشهر کرج، محور فومن - ماسوله در گیلان و محور سورین شهرستان بانه در حال شکل‌گیری است (خیرالدین و رازیپور، ۱۳۹۳، ب، ۶۱). احداث خانه‌های دوم غیرمجاز در ناحیه روستایی شمال تهران (حوضه آبخیز سد لتیان) در سال‌های اخیر بدون برنامه و مدیریت مؤثر گسترش یافته است (Rezvani & Safaei, 2005). در سال ۱۹۸۱، دیویس خانه‌های دوم را مساکنی می‌داند که به طور موقت و در مدتی از سال برای مقاصد تفریحی و فراغتی استفاده می‌شود (Davies, 1981). ویلیام و همکارش مفهوم خانه دوم را با گردشگری درمی‌آمیزد و اشاره می‌کند که گردشگری خانه‌های دوم یکی از الگوهای گسترش گردشگری به ویژه در نواحی روستایی و کوهستانی است که از طریق گسترش مالکیت خانه‌های دوم (خانه‌های بیلاقی یا خانه‌های تعطیلات) حاصل می‌شود (William and Hall, 2000, 23). خانه دوم ملکی است که برای مدتی به عنوان یک محل اقامت موقت برای افرادی که معمولاً در جای دیگری زندگی می‌کنند، خریداری و یا اجاره می‌شود (Hoogendoorn et al., 2005, 115). فاصله زیاد جغرافیایی بین خانه دوم و خانه اصلی به عنوان یکی از مهم‌ترین فاکتورها در تعیین مکان خانه دوم در نظر گرفته می‌شود (Jansson and Muller, 2004, 264; Wolf, 1951, 10). محققین در تحقیقات خود به این نتیجه رسیده‌اند که خانه‌های دوم می‌توانند به عنوان عاملی برای گسترش توسعه پایدار در نواحی روستایی قرار گیرد (Vepsäläinen and Pitkanen, 2010; Rye, 2011; Muller, 2000; Kaltenborn et al., 2009). عناصرتانی و همکارش معتقدند که گسترش خانه‌های دوم در روستاها، اثرات مثبت و منفی اقتصادی، اجتماعی، زیست محیطی و کالبدی گوناگونی دارد. گسترش این پدیده به صورت خودجوش و بدون نظارت و کنترل برنامه‌ریزی است و ساخت‌وسازها به صورت سلیقه‌ای و بدون طرح و برنامه بوده، که مدیریت مناسب برای ساماندهی خانه‌های دوم وجود ندارد (Anabestani & Khoshchehreh, 2015)، چنانکه محورهای

طبقات نیست. افرادی که توانایی پرداخت هزینه‌های زندگی در این مراکز را ندارند به حاشیه رانده می‌شوند. این امر به کنترل فضایی‌ای اشاره دارد که با محدود کردن حضور فیزیکی، امکان واقعی حضور در همه جای شهر را انحصاری کرده است (Tonnelat, 2010, 7). بنابراین به نظر می‌رسد کنشگران، نقش بسیار مهمی در تولید فضا دارند که گاهی ممکن است منجر به خلق فضاهایی غیرقانونی، غیرمجاز و غیررسمی شوند که در ادامه به تشریح آن در سه مقیاس فضایی مختلف خواهیم پرداخت.

۲- بحث و تحلیل

شهرستان بانه در غربی‌ترین نقطه استان کردستان و در همسایگی با اقلیم کردستان عراق واقع شده است. این شهرستان، منطقه‌ای مرزی با ویژگی‌هایی خاص است که می‌تواند ضمن وجود محدودیت‌های مرزی، با استفاده از ظرفیت‌های موجود در همکاری‌های فرامرزی و سیاست‌های مربوط به آن از عقب ماندگی و انزوا دوری‌گزیند. تصویر، موقعیت شهر بانه را نشان می‌دهد.

۱-۲- گردش بالای سرمایه مالی، عاملی مهم در تحولات کالبدی-فضایی شهرستان مرزی بانه

مبادلات تجاری و مرزی شهر بانه تا پایان دهه ۱۳۶۰ در مقیاس محدود و بیشتر شبیه آنچه امروزه تجارت چمدانی خوانده می‌شود انجام می‌شد، اما در سال‌های آغازین دهه ۱۳۷۰ و به ویژه با ایجاد بازارچه مرزی سیران بند در سال ۱۳۷۳ در ۲۱ کیلومتری شهر بانه، مبادلات تجاری در این شهرستان افزایش چشمگیری یافت به گونه‌ای که این بازارچه حتی موفق به کسب جایزه برتر صادرات شد. بر اساس تحقیقات خیرالدین و رازپور (۱۳۹۳، ب) پس از چند سال فعالیت، از رونق بازارچه سیران بند کاسته شد. از آغاز دهه هشتاد و پس از نفوذ ایالات متحده و پشتیبانان اروپایی به کشور عراق، فعالیت‌های غیررسمی تجاری در شهرستان بانه در راستای تأمین سوخت مورد نیاز کشور بحران زده عراق گسترش پیدا کرد. با

تصویر ۱- موقعیت شهر بانه در ایران.

جدول ۲- تعداد مسافران وارد شده به شهر بانه در ۲۰ روز اول سال (نفر).

سال	۱۳۸۴	۱۳۸۵	۱۳۸۶	۱۳۸۸	۱۳۹۰	۱۳۹۱	۱۳۹۳
تعداد مسافران	۲۵۰۰۰	۲۶۴۰۰۰	۵۶۸۰۰۰	۱۴۳۸۵۰۰	۷۰۰۰۰۰	۶۱۲۰۰۰	۶۳۰۰۰۰

مأخذ: (خیرالدین و دیگران، ۱۳۹۵)

آن داشته باشد که ذیلاً در سه سطح فضایی به تشخیص و تحلیل آن خواهیم پرداخت (تصویر ۲).

۲-۲-۱- تولید فضای غیررسمی در حاشیه شهر بانه؛ سطح فضایی خرد (مقیاس شهری)

محدوده سکونتگاه‌های غیررسمی و حاشیه‌ای در شهر بانه از طریق مطالعات میدانی نگارندگان، مطالعه اسناد فرادست و تکمیل پرسشنامه به روش دلفی مورد شناسایی قرار گرفت. در اغلب شهرهای کشور، محدوده سکونتگاه‌های غیررسمی، مختص اسکان قشر فقیر مهاجر و یا شهروندانی است که توانایی جذب در نظام اقتصاد رسمی و تولیدی شهر را نداشته‌اند و به ناچار به حاشیه شهر رانده شده‌اند. اما انباشت سرمایه ناشی از پیامدهای اقتصاد غیررسمی میان مرزی و ایجاد جاذبه بالای جذب مهاجر در شهر مرزی بانه، در کنار تغییر نقش مرکز شهر از مسکونی به تجاری، نیاز شدیدی به تولید فضای مسکونی طی ۱۰ سال گذشته در این شهر به وجود آورد. به طوری که تنها طی پنج سال اخیر، از سال ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۵، جمعیت شهر کوچک و مرزی بانه با نرخ رشد ۵/۲۹ نزدیک به بیست هزار نفر افزایش یافته است (جدول ۳ و ۴).

فشار جمعیت مهاجر، نبود برنامه منقطع و نیاز بالا به ساخت مسکن در شهر بانه منجر شد که قشر فقیر و غنی در یک زمان و به ناچار در حاشیه شهر وارد عرصه ساخت و ساز غیررسمی مسکونی شوند. بنابراین نظام اسکان جدید در شهر بانه در حاشیه شهر و در دو بخش سکونتگاه غیررسمی فقیرنشین و سکونتگاه غیررسمی قشر مرفه ایجاد شد (تصویر ۴). با توجه به اینکه این محدوده‌ها در مدت زمان کوتاه و فارغ از هر برنامه مدون و قانونی از پیش تعیین شده

جدول ۳- روند رشد جمعیت جمعیت شهر بانه، ۱۳۹۴-۱۳۳۵.

۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۰	۱۳۹۴	۱۳۹۵
۴۸۰۰	۸۶۱۷	۱۵۵۵۲	۱۶۹۳۳	۵۵۴۳۳	۷۴۹۶۰	۸۵۱۹۰	۱۰۴۴۲۲	۱۱۰۲۱۸

مأخذ: (سالنامه آماری استان کردستان در سال‌های مختلف و مرکز بهداشت شهر بانه، ۱۳۹۵).

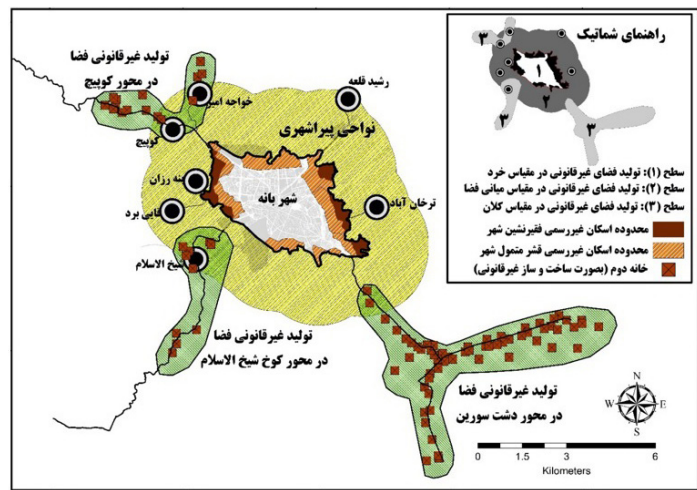
جدول ۴- نرخ رشد جمعیت شهر بانه (درصد).

۱۳۳۵-۴۵	۱۳۴۵-۵۵	۱۳۵۵-۶۵	۱۳۶۵-۷۵	۱۳۷۵-۸۵	۱۳۸۵-۹۰	۱۳۹۰-۹۴	۱۳۹۰-۹۵
۶	۶۱	۰/۸۵	۱۲/۶	۲/۴۷	۲/۵۹	۵/۲۲	۵/۲۹

سال به میزان سه هزار میلیارد ریال گردش مالی در شهر بانه اتفاق افتاده است. این رقم تقریباً ۵ برابر بودجه شهرداری سنندج (مرکز استان کردستان) در سال ۱۳۹۳ است. این میزان گردش مالی در شهری کوچک مقیاس با جمعیت ۱۱۰۲۱۸ نفر (در سال ۱۳۹۵)، بدون شک می‌تواند پیامدهای اقتصادی، اجتماعی و کالبدی-فضایی بسیار گسترده و قابل توجهی در شهر و حتی منطقه تحت نفوذ داشته باشد که در ادامه، آثار این رونق و گردش مالی بالا بر تولید فضای غیرقانونی و غیررسمی شهر بانه و نواحی پیرامونی آن مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد.

۲-۲-۲- نظام سه سطحی تولید فضای غیررسمی و ماهیت دوقطبی آن (از انباشت سرمایه تا تعمیق فقر)

شاید در مواجهه با عبارت اسکان غیررسمی یا اسکان حاشیه‌ای، مفاهیمی از جمله فقر اقتصادی، مشکلات زیربنایی و تأسیساتی، ضعف کالبدی، بحران‌های زیست محیطی و از این دست از مفاهیم در اذهان متبلور گردند. اما پیامدهای گسترده انباشت سرمایه ناشی از مبادلات میان مرزی و گسترش حضور توریست در شهر کوچک بانه، منجر به شکل‌گیری نظام جدیدی از اسکان حاشیه‌ای و غیررسمی در مقیاس‌های خرد و کلان شهری و منطقه‌ای شده است که ماهیت متفاوتی از تولید فضا را مطرح می‌سازد. از دهه ۱۳۸۰، با گسترش بازار مبادله کالای غیررسمی، شهرستان مرزی بانه وارد عرصه جدیدی از تحول شد. پیامد داد و ستد گسترده، انباشت سرمایه انبوه در سطح شهر و منطقه بوده است. پراکنده‌رویی شهر بانه و ساخت و سازهای گسترده در روستاهای اطراف و گسترش محورهای دارای خانه دوم در سطح منطقه از سال ۱۳۸۴ به بعد، نشان از ورود سرمایه ناشی از مبادله کالای غیررسمی به بخش ساخت و ساز مسکن دارد. رشد سریع و لجام گسیخته ساخت و سازهای شهری و منطقه‌ای، مانع از نظارت برنامه بر تکوین شهر و منطقه شد. بنابراین نظام کنترل نشده‌ای از اسکان در شهرستان بانه پدید آمد. بدون شک تمرکز اشتغال غیررسمی و سرمایه در شهری کوچک و فاقد برنامه منقطع در ناحیه‌ای مرزی و فاقد مزیت‌های نسبی اشتغال پایه، می‌تواند پیامدهایی گسترده بر نظام اسکان شهر و منطقه تحت نفوذ

تصویر ۲- گونه‌بندی نظام تولید فضای غیررسمی در سه سطح فضایی شهرستان مرزی بانه.

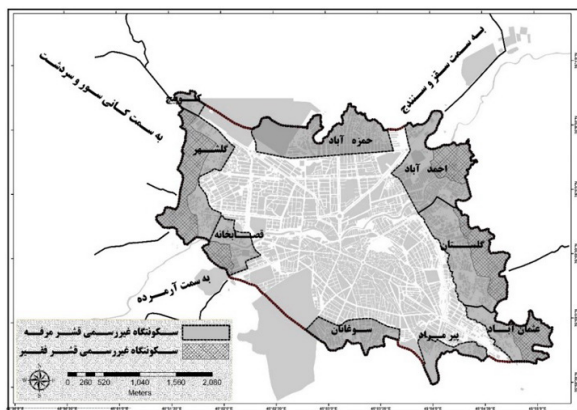
شهر بانه شروع به شکل گرفتن کرده‌اند (تصویر ۳). موقعیت سکونتگاه‌های غیررسمی قشر مرفه و قشر فقیر شهر بانه نشان می‌دهد که مردم مرفه شهر در یک فضای پیوسته و در ادامه ساخت و سازهای رسمی شهر بانه اقدام به ساخت و ساز کرده‌اند در حالی که به دلیل ارزش کمتر زمین در بخش‌های منفصل شهری، قشر فقیر در حاشیه‌ای‌ترین قسمت شهر اقدام به ساخت و ساز غیررسمی سکونتی نموده‌اند (تصویر ۴). بررسی بلوک‌های آماری جمعیتی در محلات اسکان غیررسمی شهر بانه در سال ۱۳۹۰، نشان می‌دهد که نسبت اسکان جمعیت فقیرنشین به جمعیت قشر متمول در بافت‌های حاشیه‌ای شهر حدود یک به سه است (جدول ۵). به این معنی که قشر مرفه جامعه، بیشترین اراضی سکونتگاه‌های غیررسمی و غیرمجاز شهر را به خود اختصاص داده‌اند (۳۸۹٫۱ هکتار در برابر ۱۵۷٫۱ هکتار) و این نشان‌دهنده تولید شدید فضای کالبدی غیرمجاز در شهر بانه، در نتیجه تقاضای بالای ساخت و ساز و اسکان در این شهر است. بالتبع، برنامه‌ریزی هم نتوانسته پاسخگوی رشد لجام گسیخته شهر باشد. پیامد چنین پدیده‌ای در شهر کوچک مرزی بانه، اسکان قشر متمول در کنار قشر فقیر جامعه در بافت حاشیه‌ای شهر است.

۲-۲-۲- تولید فضای غیررسمی در سطح میانی فضا (مقیاس ناحیه‌ای)؛ روستاهای پیرامون

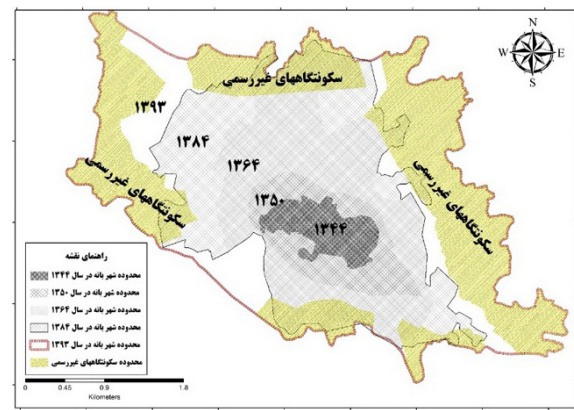
رشد فرصت‌های شغلی در مرکز شهرستان بانه، ناشی از

ساخته شده‌اند، در هر دو نوع سکونتگاه غیررسمی ایجاد شده، نظام شهرسازی شامل استانداردها و سرانه‌ها، گذر بندی و معابر سواره و پیاده، سیما و منظر شهری و... دچار نقصان است. شهرداری بانه با پذیرش این بافت‌های غیررسمی به عنوان محدوده شهر، کم‌کم در حال خدمات رسانی به این بافت‌ها به ویژه بافت قشر مرفه است.^۴

تصویر ۳، موقعیت محدوده‌های اسکان غیررسمی شهر بانه را در کنار تحولات کالبدی شهر نشان می‌دهد. همانطور که سیر تحولات کالبدی شهر نشان می‌دهد، بیش از ۸۰ درصد محدوده اسکان غیررسمی شهر بانه، بعد از سال ۱۳۸۴ تا سال ۱۳۹۳ در حاشیه شهر به وجود آمده است. شروع این ساخت و ساز گسترده و خارج از برنامه، همزمان با دوره‌ای است که اقتصاد غیررسمی مرزی در شهر بانه منجر به رشد داد و ستد، افزایش جذب توریست خرید و نتیجتاً انباشت سرمایه ناشی از آن در شهر و هدایت این سرمایه به بخش ساخت و ساز مسکن شد. این اتفاق زمانی می‌افتد که برنامه مدونی برای توسعه شهر بانه وجود ندارد. تنها ملاک عمل شهر بانه، طرح جامع مصوب ۱۳۸۵ بوده که طرح تفصیلی و اجرایی آن در سال ۱۳۸۹ تهیه و در سال ۱۳۹۲ مورد بازنگری قرار گرفته است. محدوده‌های اسکان غیررسمی و حاشیه شهر، در سال ۱۳۹۴ به محدوده شهر الحاق شده و در آینده نزدیک بنابراین است که طرح یکپارچه‌سازی محدوده شهر مورد مطالعه قرار گیرد. دقیقاً زمانی که طرح تفصیلی مصوب برای شهر وجود نداشته (۱۳۸۹-۱۳۸۵) بیشترین حجم سکونتگاه‌های غیررسمی

تصویر ۴- موقعیت سکونتگاه‌های غیررسمی قشر مرفه و قشر فقیر شهر بانه.

تصویر ۳- جایگاه محدوده‌های اسکان غیررسمی شهر بانه در تحولات کالبدی- فضایی شهر بانه. جدول ۵- مساحت و جمعیت هر یک از سکونتگاه‌های غیررسمی قشر فقیر و مرفه شهر بانه.

نام سکونتگاه	مساحت (هکتار)	جمعیت	نام سکونتگاه	مساحت (هکتار)	جمعیت
حوزه آباد	۹۰٫۳	۷۹۲۰	گلشهر	۵۳٫۸	۳۴۴۴
قصابخانه	۲۶	۱۷۱۸	عثمان آباد	۲۵٫۴	۱۵۷۵
عثمان آباد	۲۴	۱۲۶۴	احمد آباد	۲۶٫۷	۱۶۵۰
گلستان	۶۶	۳۴۲۵	گلستان	۳۹	۲۴۵۴
پیرمراد	۳۴٫۱	۱۹۷۷	قصابخانه	۱۲٫۱	۷۸۰
سوغانان	۴۰٫۹	۳۶۸۲	مجموع اسکان غیررسمی قشر مرفه	۳۸۹٫۱	۲۵۸۸۲
احمد آباد	۶۶٫۴	۳۴۴۹	مجموع اسکان غیررسمی قشر فقیر	۱۵۷٫۱	۹۹۰۳
کویبج	۸٫۷	۵۷۰	سایر محلات شهر بانه	۷۵۳٫۹	۴۹۴۰۵
گلشهر	۴۲٫۷	۱۸۷۷	جمع (شهر بانه)	۱۱۴۳	۸۵۱۹۰

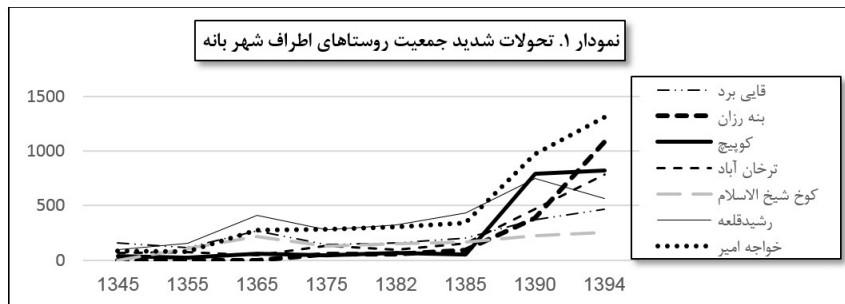
مأخذ: (سرشماری جمعیت ایران، ۱۳۹۰ و محاسبات نگارندگان، ۱۳۹۵)

روستایی به قصد یافتن موقعیت مناسب اقتصادی و کسب درآمد، تصمیم به مهاجرت گرفته‌اند. هدف اصلی آنها نیز، استفاده از فضای اقتصادی وابسته به مرز است. با این توصیف، می‌توان نظام اشتغال روستاهای اطراف شهر بانه را به دو بخش درون‌زا و برون‌زا تقسیم کرد. اشتغال برون‌زای روستایی شامل دامداری و زراعت است و اشتغال برون‌زای روستایی شامل آن دسته از افرادی می‌شود که در بخش ساخت و ساز پاساژها و مسکن شهر بانه و تجارت غیررسمی مرزی موجود در سطح شهر و منطقه مشغول به کار هستند. نکته حائز اهمیت در نظام اشتغال روستاهای اطراف شهر بانه، نسبت اشتغال درون‌زا و برون‌زا در این روستاهاست. منشأ درآمد بیش از ۶۰ درصد جمعیت روستاهای اطراف شهر بانه، وابسته به فعالیت‌هایی است که جزء پیامدهای اقتصاد غیررسمی مرزی در منطقه است (جدول ۶).

۲-۲-۳- تولید فضای غیررسمی در سطح کلان فضا (مقیاس منطقه‌ای): خانه‌های دوم

حضور توریست تجاری و انباشت سرمایه ناشی از اقتصاد مرزی از یک سو و وجود طبیعت بکر کوهستانی و عدم نظارت قانونی بر ساخت و ساز خارج از نواحی شهری، منجر به تولید فضای غیررسمی به صورت خانه‌های دوم در سطح کلان شهرستان بانه شده است (Kheyroddin et al., 2017) (تصاویر ۵ و ۶). قشر مرفه شهرستان بانه، با سرمایه‌گذاری در ساخت خانه‌های دوم به صورت غیررسمی منجر به شکل‌گیری اسکان غیررسمی مربوط به قشر مرفه در محورهای سه‌گانه کانی سور، آرمرده و سورین در اطراف شهر بانه شده‌اند که به شدت در حال گسترش هستند.

موقعیت‌های اقتصاد غیررسمی میان مرزی در دهه اخیر، منجر به ایجاد جاذبه بالا برای جذب جمعیت در شهر بانه و روستاهای اطراف آن شده است. مطالعات و مشاهدات میدانی نشان می‌دهند که روستاهای موجود در فاصله دو کیلومتری از شهر بانه، در سال‌های اخیر، رشد جمعیتی و کالبدی قابل ملاحظه‌ای را تجربه کرده‌اند (نمودار ۱) که منجر به تولید غیررسمی فضای کالبدی در اطراف این روستاها شده است. فاصله نزدیک به شهر بانه، دسترسی مناسب، قیمت پایین زمین و مسکن، برخورداری از امتیازهای زیرساختی چهارگانه آب، برق، گاز و تلفن (اینترنت پرسرعت) جاذبه بالایی را برای پذیرش جمعیت مهاجر با درآمد پایین در این روستاها ایجاد کرده است. چنانکه در چند سال گذشته به ویژه از سال ۱۳۹۰ به بعد، مقصد تعداد زیادی از مهاجرت‌هایی شده است که با هدف بهره‌مندی از موقعیت اقتصادی موجود، خواهان جذب در فعالیت‌های وابسته به اقتصاد غیررسمی مرزی شهر بانه شده‌اند. با گران شدن زمین در شهر بانه، تمایل به سکونت در این روستاهای حاشیه شهر دوچندان شد. به منظور تحلیل نظام اشتغال روستاهای موجود در شعاع دو کیلومتری شهر بانه، پرسشنامه‌ای به صورت تصادفی میان ساکنین این روستاها توزیع شد. نتایج پرسشنامه نشان می‌دهد که از منظر اشتغال، ساکنین این روستاها را می‌توان به دو دسته تقسیم نمود. دسته اول خانوارهایی هستند که اغلب از قبل در این روستاها ساکن بوده و دارای اشتغال دامداری و زراعت با منشأ روستایی هستند. دسته دوم که اغلب مهاجر هستند، توانایی مالی کافی برای جذب در مرکز شهرستان را نداشته‌اند و به ناچار به روستاهای حاشیه شهر بانه رانده شده‌اند. این دسته از جمعیت

نمودار ۱- تحولات شدید جمعیت روستاهای اطراف شهر بانه.

مأخذ: فرهنگ آبادی‌ها و دهیاری‌های استان کردستان از سال ۱۳۴۵ تا ۱۳۹۰ و مرکز بهداشت شهر بانه، ۱۳۹۵. تولید نگارندگان، ۱۳۹۵

جدول ۶- نظام اشتغال روستاهای اطراف شهر بانه؛ اشتغال درون‌زا با منشأ روستایی و اشتغال برون‌زای وابسته به مرز (درصد).

نام روستا	دامداری	زراعت	اشتغال روستایی با منشأ درونی	ساخت و ساز شهر بانه	تجارت غیر رسمی مرزی	اشتغال روستایی با منشأ بیرونی
قایی برد	۵	۳۵	۴۰	۳۵	۲۵	۶۰
بنه رزان	۵	۱۵	۲۰	۶۰	۲۰	۸۰
کوپیچ	۱۵	۳۰	۴۵	۳۰	۲۵	۵۵
ترخان آباد	۱۰	۲۰	۲۰	۴۰	۳۰	۷۰
شیخ الاسلام	۲۰	۱۵	۳۵	۳۵	۳۰	۶۵
رشید قلعه	۵۵	۲۵	۸۰	۵	۱۵	۲۰
خواجه امیر	۳۰	۴۵	۷۵	۱۵	۱۰	۲۵

شهرستان بانه بی‌رونق مانده‌اند. درآمد‌هایی که شهرداری شهر بانه از عوارض ساخت و ساز، کمیسیون‌های تغییر کاربری اراضی شهری به پاساژهای تجاری، مالیات بر ارزش افزوده، عوارض پارکینگ از توریست‌های شهر، دریافت سهم درآمدی از بازارچه مرزی سیران بند و ... به دست می‌آورد، در چه بخشی مهم‌تر از ساخت و برنامه‌ریزی شهر، مهار رشد غیرقانونی شهر، زیباسازی شهر، ایجاد تسهیلات و خدمات، ایجاد زیرساخت‌های زندگی با کیفیت و .. هزینه می‌شود که هیچ یک به چشم نمی‌آیند؟

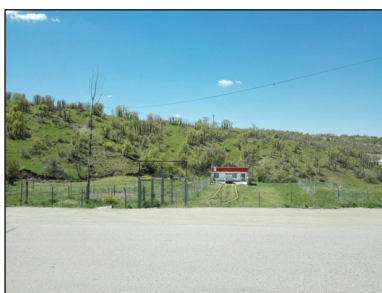
۳- یافته‌های تحقیق

نگارندگان با اختلاف زاویه فکری‌ای که با مفاهیم و مبانی موجود حوزه اسکان غیررسمی و حاشیه‌ای دارند سعی در معرفی گونه‌بندی جدیدی در حوزه تولید فضای غیررسمی دارند. در این گونه‌بندی، علاوه بر محدوده‌های اسکان غیررسمی شهری، مقیاس بررسی از یک سو فراتر از شهر و از سویی دیگر مختص به هر دو قشر فقیر و غنی جامعه است. براساس نتایج پژوهش نظام تولید فضای غیررسمی در شهرستان مرزی بانه از نظر مقیاس بررسی به سه سطح فضایی و از نظر ماهیت به دو قطب فقیر و غنی طبقه‌بندی می‌شود. نظام تولید غیررسمی شهرستان بانه از نظر مقیاس فضایی شامل سه سطح فضایی: سطح اول) محدوده‌های اسکان غیررسمی داخل شهر بانه، سطح دوم) تولید فضای غیررسمی روستایی به شکل پراکنده روستایی و رشد روستاهای اطراف شهر بانه، سطح سوم) تولید فضای غیررسمی و خارج از برنامه در سطح محورهای منطقه‌ای به شکل ساخت و سازهای غیررسمی خانه دوم، و از منظر ماهیت شامل دو قطب: ۱- فضای غیررسمی فقیرنشین؛ فاقد امکانات بهینه (عدم وجود تجهیزات و زیرساخت‌های شهری)، ۲- فضای غیررسمی قشر مرفه؛ دارای امکانات بهینه (آب، برق، گاز، تلفن، آسفالت، فاضلاب و ..) است. فضای غیررسمی فقیرنشین از نظر شکلی منطبق با نمونه‌های موجود در اکثر شهرهای کشور است و شامل محدوده‌های اسکان

جدول ۷، تعداد خانه‌های دوم را در محورهای سه‌گانه ساخت و ساز غیررسمی شهرستان بانه نشان می‌دهد. در برداشت میدانی این سه محور، ساخت و سازهایی به عنوان خانه دوم در نظر گرفته شدند که امکان اقامت حداقل یک شب در آنها وجود دارد. فارغ از این تعریف، در حال حاضر چند صد خانه باغ در هر یک از این سه محور وجود دارند. شروع ساخت و ساز در محور سورین قبل از دو محور دیگر در حدود سال ۱۳۸۲ شروع شد و از سال ۱۳۹۰ به بعد شدت گرفت. مصاحبه میدانی با شهروندان شهر بانه و مالکین این خانه‌ها نشان می‌دهد که قبل از سال ۱۳۹۰ در دو محور آرمرده و کانی سور ساخت و سازی بدین شکل موجود نبوده است^۵ و با گذر زمان تغییرات کالبدی- فضایی در این نواحی در حال رشد است.

۳-۲- تولید فضای غیررسمی توسط کنشگران رسمی شهرستان بانه

اینکه شکل‌گیری مراکز فعالیتی و تجاری در شهر مرزی بانه قانونی است یا خیر، می‌تواند مبنای شروع پژوهشی در این حوزه باشد، اما به نظر می‌رسد که مهیا نمودن فضا برای داد و ستد کالای غیررسمی وارد شده از آن سوی مرز، مخالف قوانین گمرکی و تجاری کشور باشد. از طرفی طی دهه اخیر، کنشگران امنیتی کشور، فضای مرز را در شهرستان بانه طوری مدیریت کرده‌اند که امکان تأمین معاش مرزنشینان از طریق فعالیت‌های غیررسمی فراهم شود. مدیریت شهری و برخی از نهادهای اداری، در ساخت تعداد زیادی از مجتمع‌های تجاری شهر بانه از جمله مجتمع تجاری- فرهنگی بهشت، مجتمع‌های تجاری نور، شهروند، شهرداری، آفتاب درخشان، احمدی و ... مشارکت داشته‌اند (تصویر ۷). در واقع به نظر می‌رسد که کنشگران رسمی، عاملی مهم در تولید فضای غیررسمی در شهر بانه هستند. اما مسئله اساسی اینجا مطرح است که علیرغم گردش سرمایه بالا در این شهرستان بواسطه اقتصاد میان مرزی و حضور توریسم تجارت مرزی، چگونه است که زیرساخت‌های

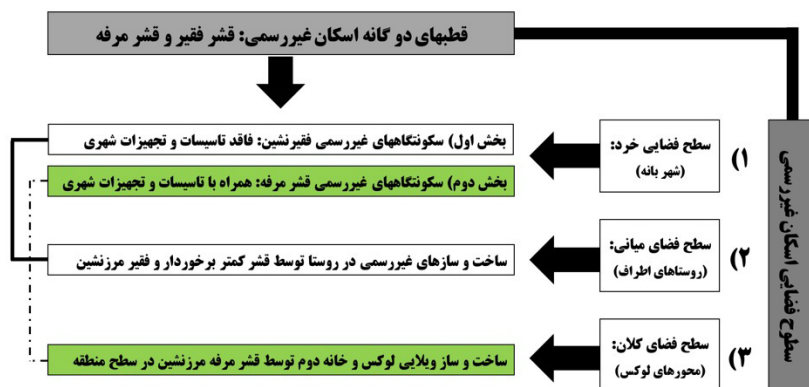
تصاویر ۶ و ۷- تولید فضای غیررسمی به صورت خانه‌های دوم در دو محور کانی سور (سمت راست) و آرمرده (سمت چپ)، فروردین ۱۳۹۵.

جدول ۷- تعداد خانه‌های دوم در محورهای سه‌گانه ساخت و ساز غیررسمی شهرستان بانه.

نام عرفی محورهای اسکان غیررسمی	تعداد خانه‌های دوم	محور ارتباطی در شهرستان
دشت سورین	۶۰	شهر بانه- شهر بوئین
محور کوخ شیخ الاسلام و بایزیدآباد	۱۰	شهر بانه- شهر آرمرده
محور کوبیج و خواجه امیر	۱۵	شهر بانه- شهر کانی سور

تصویر ۷- مجتمع‌ها و راسته‌های تجاری با مالکیت مدیریت و نهادهای رسمی شهر بانه، اسفند ماه ۱۳۹۴.

نمودار ۲- گونه‌شناسی نظام تولید فضای غیررسمی در سطوح فضایی شهرستان مرزی بانه.

مختص به محل زندگی افراد طبقه پایین و فقیر جامعه نمی‌باشد، بلکه افراد متمول جامعه نیز می‌توانند به صورت غیررسمی دست به ساخت و سازهای غیرقانونی در عرصه‌های غیرمجاز بزنند. بُعد سومی که پژوهش سعی در پرداخت آن دارد، نگاه به رشد کالبدی-فضایی شهر و منطقه در نواحی مرزی کشور است. اقتصاد میان‌مرزی در نواحی مرزی کشور می‌تواند پیامدهای گسترده‌ای بر ساختار کالبدی و فضایی شهرهای مرزی و مناطق پیرامونی آنها داشته باشد. بی‌شک، در صورت مهیا نکردن زمینه فعالیت‌های اقتصادی وابسته به مرز توسط کنشگران و عوامل رسمی، فضای شهر و منطقه تحت نفوذ آن، با این شدت تحت تأثیر قرار نمی‌گرفت. کافیتست که مرزهای غربی، تحت کنترل نهادهای امنیتی کشور درآیند تا تحرک و پویایی اقتصادی، اجتماعی و کالبدی-فضایی موجود، به سکون و رکود بیانجامد. از طرفی، مدیریت و نهادهای رسمی شهر بانه همچون شهرداری، یکی از مهم‌ترین بازیگران در عرصه تولید فضای غیرقانونی و خارج از برنامه مصوب در شهر بانه هستند. عدم نظارت دقیق عوامل مدیریتی و نهادهای رسمی، عدم رعایت قانون و عدم وجود برنامه منعطف، از مهم‌ترین عوامل دامن زدن به تولید غیررسمی و غیرقانونی فضا در شهر بانه و مناطق پیرامونی آن هستند.

غیررسمی فاقد تأسیسات و تجهیزات حاشیه شهر بانه و ساخت و سازهای غیررسمی روستاهای اطراف شهر بانه است. پایین بودن ارزش زمین و فقیرتر بودن مردم ساکن این محدوده‌ها نسبت به دیگر مرزنشینان منطقه، بارزترین ویژگی اسکان غیررسمی قطب فقر است. اما فضای غیررسمی مرزنشینان مرفه، در دو مقیاس فضایی شکل گرفته است. دسته اول فضای غیررسمی قشر مرفه در سطح شهر بانه قرار دارد که به دلیل رشد سریع ساخت و ساز، برنامه‌ریزی نتوانسته پاسخی برای اسکان از پیش اندیشیده شده این قشر داشته باشد و به ناچار مجبور به تولید فضای غیررسمی در شهر بانه شده‌اند. دسته دوم فضای غیررسمی قشر مرفه به خانه‌های دومی اختصاص دارد که در محورهای سه گانه سوربن، آرمرده و کانی سور بدون برنامه از پیش اندیشیده شده احداث شده‌اند. نمودار ۲، به عنوان جمع‌بندی و نتیجه پژوهش، گونه‌شناسی نظام تولید فضای غیررسمی در سطوح فضایی شهرستان مرزی بانه را نشان می‌دهد.

تحقیق حاضر، زاویه دید نوینی در نگاه به پدیده سکونتگاه غیررسمی می‌گشاید. این پژوهش سعی دارد اولاً مقیاس بررسی تولید فضای غیررسمی را صرفاً به محدوده‌های شهری و روستایی محدود نداند؛ ثانیاً می‌کوشد تا نشان دهد که یک سکونتگاه غیررسمی، الزاماً

نتیجه

غیررسمی با ماهیتی متفاوت در برخی از شهرهای کشور به‌ویژه برخی شهرهای مرزی به وجود آمده که منجر به پراکنده‌رویی

در کنار سکونتگاه‌های غیررسمی و حاشیه‌ای موجود در اکثر شهرهای کشور، از اواسط دهه ۱۳۸۰، موج جدیدی از اسکان

حال گسترش است، می‌تواند موضوع پژوهش‌های بعدی باشد. با این وصف، برای جلوگیری از اعمال نفوذها در دامن زدن به تولید غیررسمی، غیرقانونی و غیرمجاز فضا در سه مقیاس فضایی مورد بحث در این پژوهش و نیز قدرتمندسازی نظارت‌های مردمی-محلی، توصیه‌های زیر در راستای برقراری حکمروایی شایسته در شهر بانه و منطقه تحت نفوذ آن پیشنهاد می‌گردد:

- رعایت قانون توسط نهادهای رسمی و مدیریت شهری؛
 - نظارت دقیق سازمان‌ها، نهادها و عوامل مرتبط با کنترل تولید و گسترش فضای کالبدی در دو سطح شهر و منطقه تحت نفوذ؛
 - تدوین برنامه‌های منعطف شهری و منطقه‌ای با تأکید فراوان بر آینده‌پژوهی و آینده‌نگاری برای شهر مدام در حال تغییر بانه و منطقه تحت نفوذ آن؛
 - شناسایی مجموعه کنشگران، بازیگران و عوامل درون مرزی و برون مرزی ناپایدارکننده وضعیت موجود شهرستان بانه و برنامه‌ریزی برای تعدیل و کنترل آنها و مهیا ساختن منطقه برای دستیابی به توسعه پایدار شهری و منطقه‌ای؛
 - تقویت اجتماعات محلی با تکیه بر سرمایه‌های اجتماعی موجود و تأکید بر نظارت‌های مردمی.
- در حال حاضر در بسیاری از شهرهای کشور که زمینه انباشت سرمایه و جذب جمعیت در آنها فراهم است، تولید غیررسمی و غیرقانونی فضا قابل احصاء است. امید است این پژوهش، فتح بابی در زمینه توجه به تولید غیررسمی فضا توسط هر دو قشر فقیر و متمول جامعه در سطوح شهری و منطقه‌ای بوده باشد و بتواند بسترساز انجام تحقیقات مختلف در نمونه‌های متعدد موجود کشور باشد.

شهرها، افزایش جمعیت و رشد کالبدی سکونتگاه‌های روستایی اطراف شهر و رشد برخی محورها در مقیاس منطقه شده است. فرصت‌های ناشی از موقعیت میان مرزی، فضای توریستی و خرید، انباشت سرمایه در سطح منطقه، نقش نهادهای امنیتی و نظامی در ایجاد فضای باز برای مبادله غیررسمی کالا با هدف ارتزاق مرزنشینان، نقش مدیریت شهری بانه و دیگر نهادهای مسئول در تولید فضای غیررسمی، ضعف برنامه، عدم رعایت قانون و نبود نظارت دقیق بر تحولات کالبدی-فضایی، از جمله مهم‌ترین عوامل و کنشگرانی هستند که تولید فضای غیررسمی در شهرستان مرزی بانه را تحت تأثیر قرار داده‌اند. ماهیت این عوامل و کنشگران با ماهیت عوامل ایجاد اسکان غیررسمی در ایران در طول چهار دهه گذشته متفاوت است.

به نظر می‌رسد پیامدهای ناشی از اقتصاد غیررسمی میان مرزی طی سالیان اخیر، منجر به رونق فعالیت و افزایش درآمد مرزنشینان شده باشد، اما نبود برنامه منعطف برای شهر و منطقه و وجود عوامل و بازیگرانی که به تولید غیررسمی فضا دامن زده‌اند، منجر به ظهور پیامدهایی منفی، در کنار نتایج عملکردی مثبت شرایط موجود شده است. عوامل و کنشگران شهری و منطقه‌ای در شهرستان مرزی بانه چه جهت‌هایی را می‌باید پیش بگیرند که علاوه بر هدایت سکونتگاه‌های منطقه به سمت توسعه، عوامل ناپایدارکننده وضعیت موجود تحت کنترل و مدیریت درآیند؟ لازم به ذکر است که تحقیق حاضر، بر روی مفهوم سازی و تبیین تولید فضای غیررسمی در شهرستان مرزی بانه متمرکز بود و اینکه چرا چنین پدیده‌ای در برخی از شهرها و نواحی کشور در

پی‌نوشت‌ها

شاخص‌های تعریف و تبیین سکونتگاه‌های غیررسمی در ایران، نشریه مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای، شماره ۲۱، صص ۴۳-۶۰. ایراندوست، کیومرث (۱۳۸۹)، سکونتگاه‌های غیررسمی و اسطوره حاشیه‌نشینی، چاپ دوم، انتشارات سازمان فناوری اطلاعات و شهرداری تهران.

ایراندوست، کیومرث؛ صرافی، مظفر (۱۳۸۶)، یأس و امید در سکونتگاه‌های غیررسمی؛ نمونه موردی کرمانشاه، فصلنامه رفاه اجتماعی، سال هفتم، شماره ۲۶، صص ۲۲۱-۲۰۱.

پیران، پرویز (۱۳۸۱)، باز هم در باب اسکان غیررسمی؛ مورد شیرآباد زاهدان، هفت شهر، سال سوم، شماره ۹ و ۱۰، صص ۲۴-۷.

ترکمه، آرش (۱۳۹۳)، درآمدی بر تولید فضای هائری لوفور، نشر تیس، تهران. حاتمی‌نژاد، حسین؛ شورچه، محمد (۱۳۹۳)، شهر و نظریه انتقادی، با تأکید بر آرا و آثار دیوید هاروی، پرهام نقش، تهران.

خندانی، رئیس میراث فرهنگی بانه و دبیر ستاد تسهیلات سفرهای شهرستان بانه، به نقل از پایگاه خبری کردتودی، ۳۱ شهریور ۱۳۹۳، کد خبر: ۲۶۲۴.

خندانی، رئیس میراث فرهنگی بانه و دبیر ستاد تسهیلات سفرهای شهرستان بانه، به نقل از پایگاه خبری کردتودی، ۲۴ تیر ۱۳۹۴، کد خبر: ۷۰۹۵.

خیرالدین، رضا؛ دانشپور، سید عبدالهادی؛ رازیور، مهدی (۱۳۹۵)، بررسی و تحلیل چالش‌های پایداری توسعه فضایی در شهر مرزی بانه، فصلنامه علمی-پژوهشی پژوهش و برنامه ریزی شهری، دوره ۷، شماره ۲۵، صص ۶۳-۸۴.

خیرالدین، رضا، رازیور، مهدی (۱۳۹۳: الف)، پایش تحولات فضایی سکونتگاه‌های روستایی مناطق مرزی؛ چالشها و ظرفیتها در کارکرد جامعه روستایی شهرستان مرزی بانه، مجله روستا و توسعه، ۱۷ (۴)، صص ۴۸-۲۵.

۱ علیرغم اینکه فضاهای غیررسمی مرسوم تعریف شناخته شده‌ای دارند، ما در این مقاله درصد تبیین و تعریف گونه جدیدی از تولید فضای غیررسمی اما گرانقیمت هستیم. به این معنی که در شهرستان مرزی بانه، تولید غیررسمی فضا، همچون سکونتگاه‌های غیررسمی، خارج از برنامه مصوب، به صورت غیرقانونی و غیرمجاز، اما توسط هر دو قشر فقیر و متمول جامعه صورت می‌پذیرد که در سه سطح فضایی قابل احصاء است. این پدیده، نتیجه عدم وجود برنامه منعطف، عدم نظارت دقیق و رعایت قانون، نبود مدیریت صحیح فضا و در نتیجه پیشی گرفتن نظام تولید فضایی از نظام برنامه‌ریزی است. با توجه به اینکه در این پژوهش، تنها تبیین و تعریف این پدیده فضایی مورد نظر است، مسأله‌شناسی در حوزه چرایی بروز آن، می‌تواند موضوعی مناسب برای انجام پژوهش‌های بعدی باشد.

2 Over Accumulation.

۳ نخستین راهبرد، جا به جایی زمانی است، چه شتاب‌دهی به زمان بازگشت سرمایه و یا سرمایه گذاری‌های بلندمدت در تولید آینده. دومین راهبرد، جا به جایی جغرافیایی است، گسترش جغرافیایی و تولید فضاهای جدید برای تولیدات سرمایه‌داری و سومین راهبرد، جا به جایی زمانی-مکانی، ترکیبی از راهبردهای زمانی و فضایی.

۴ مصاحبه با شهردار بانه، ۱۳ اردیبهشت ۱۳۹۵.

۵ مصاحبه میدانی با مردم شهرستان بانه، اسفند ماه ۱۳۹۴.

فهرست منابع

ایراندوست، کیومرث؛ اعظمی، محمد؛ تولایی، روح‌الله (۱۳۹۳)،

Kaltenborn, B.P; Andersen, O & Nellemann, C (2009), Amenity development in the Norwegian mountains: effects of second home owner environmental attitudes on preferences for alternative development options, *Landscape and Urban Planning*, 91 (4), pp. 195-201.

Kheyroddin, R; Daneshpour, S. A & Razpour, M (2017), How border trade contributes to the development of Baneh and helps to fight the economic crisis of the peripheral region. A case study from the Iranian-Iraqi border, *Cross-Border Review Yearbook 2016* entitled; *European Crisis and its Consequences for Borders and Cooperation: European Institute of cross-border studies*, February, 2017.

Download link: <http://institute.cesci-net.eu/crossborder-review-2016>

Müller, Dieter K (2000), Second Home Ownership and Sustainable Development in Northern Sweden, *Journal of Tourism and Hospitality Research*, 3 (4), pp. 343-355.

Olajide, O (2010), *Urban Poverty and Environmental Conditions in Informal Settlements of Ajegunle*, Lagos Nigeria, REAL CORP, pp. 827-836.

Opitz-Stapleton, S; Seraydarian, L; MacClune, K; Guibert, G; Reed, S; Uennatornwarangoon, F & Rumbaitis del Rio, C (2011), *Building Resilience to Climate Change in Asian Cities. Konrad Otto-Zimmermann*, "Resilient Cities: Cities and Adaptation to Climate Change Proceedings of the Global Forum 2010 Volume 1 of Local Sustainability", Bonn, Germany, ICLEI.

Razpour, M & Kheyroddin, R (2016), Informal economy and urban spatial changes in the border town Baneh, A case study from the Iranian - Iraqi border, *International Journal of Contemporary Economics and Administrative Science*. Special Issue, Vol. VI, No. 1. ISSN: 1925-4423. IJCEAS is listed in Thomson Reuters master journal list (ISI).

Download link: <http://www.ijceas.com/index.php/ijceas/article/view/104>

Rezvani, M., R & Safaee, J (2005), The effects of second home tourism, opportunity or threat, the case of rural areas of the north of Tehran, *Journal of geographical research*, No. 54, pp. 109-121. [In Persian]

Rye, J.F (2011), Conflicts and contestations. Rural populations' perspectives on the second homes phenomenon, *Journal of Rural Studies*, 27 (3), pp. 263-274.

Tonnellat, Stéphane (2010), *the sociology of urban public spaces (in Territorial Evolution and Planning Solution: Experiences from China and France)*, Paris, Atlantis Press.

UN-HABITAT (2013), *State of the World's Cities Report 2008/2009: Harmonious Cities*, Available online: <http://www.un-habitat.org/pmss/listItemDetails.aspx?publicationID=2562>

UN-HABITAT (2003), *THE CHALLENGE OF SLUMS*, Global Report on Human Settlement, in: www.unhabitat.org

UN-HABITAT (2007), *Habitat Debate*, Financing for the urban poor, in: www.unhabitat.org

Wolfe, R.I (1951), Summer Cottagers in Ontario, *Economic Geography Journal*, 27 (1), pp. 10-32.

William, A.M & Hall, C.M (2000), Tourism and Migration: New relationships between production and consumption, *Tourism Geographies*, 2 (1), pp. 5-27.

Vepsäläinen, M & Pitkänen, K (2010), Second home countryside. Representations of the rural in Finnish popular discourses, *Journal of Rural Studies*, 26 (2), pp. 194-204.

خیرالدین، رضا؛ رازیپور، مهدی (۱۳۹۳: ب)، بررسی پیامدهای اقتصاد غیررسمی و توریسم تجاری بر تحولات کالبدی فضایی شهرستان مرزی بانه رویکرد تحلیل استراتژیک فضایی چند مقیاسی، *مجله مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای*، ۵ (۲۰)، صص ۸۴-۶۳.

رازیپور، مهدی (۱۳۹۲)، بررسی عوامل و تحلیل پیامدهای اقتصاد غیر رسمی مرزی در تحولات فضایی شهرستان مرزی بانه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران.

رحیمی، سعیدالله، سرپرست اداره میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی بانه، به نقل از فارس نیوز، ۴ اسفند ۱۳۹۲.

<http://www.farsnews.com/printable.php?nn=13921203000923>

روستا، مجید (۱۳۸۹)، سکونتگاه‌های غیررسمی و دلایل شکل‌گیری آن در کشور، پورتال وزارت مسکن و شهرسازی، تاریخ ۱۱/۹/۱۳۸۹.

سالنامه‌های آماری استان کردستان ۱۳۴۵ الی ۱۳۹۵.

علوی، سید محسن، مدیرکل میراث فرهنگی استان کردستان، به نقل از پایگاه خبری نوای آیدر، ۱۵ فروردین ۱۳۹۶، کد خبر: ۴۷۹۴.

<http://navayeabidar.com/news/4794>

کاظمیان، غلامرضا؛ قربانی‌زاده، وجه‌الله؛ شفیعا، سعید (۱۳۹۱)، دستیابی به توسعه پایدار محلی از طریق ظرفیت اجتماعی ساکنین و فعالان اقتصادی محله غیررسمی، *نشریه مطالعات شهری*، شماره ۴، ۱۲-۳.

فرهنگ‌آبادی هاو دهیاری‌های استان کردستان در سال‌های ۱۳۴۵ الی ۱۳۹۵.

فعله‌گری، علی (۱۳۸۸)، رئیس سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان کردستان، مصاحبه با خبرگزاری فارس، گروه فضای مجازی.

<http://www.farsnews.com/newstext.php?nn=8806020912>

فکوهی، ناصر (۱۳۹۰)، *انسان‌شناسی شهری*، نشر نی، تهران. لوفور، هانری (۱۳۹۳) *ماتریالیسم دیالکتیکی*، ترجمه‌ی آیدین ترکمه، نشر تیسرا، تهران.

محمودی پاتی، فرزین و محمد پور عمران، محمد (۱۳۸۷)، سیاست‌های مدیریت زمین شهری، انتشارات شهیدی، چاپ اول، تهران.

معین‌آبادی، حسین (۱۳۸۸)، مهاجرت روستایی و معضلات فرهنگی اجتماعی قم، *فصلنامه جمعیت*، شماره ۷۰، ۶۹، صص ۵۶-۲۹.

واحد آمار و اطلاعات مرکز بهداشت شهر بانه.

وطن‌دوست، آرمان، معاونت گردشگری میراث فرهنگی استان کردستان، به نقل از باشگاه خبرنگاران سنج، ۲۵ مرداد ۱۳۹۳، کد خبر: ۴۹۴۶۳۹۷.

Anabestani, A.A & Khosh Chehre, M. J (2015), The survey of social consequences due to presence of second home tourism on rural settlements of Binalud County, *Journal of geographical planning of space*, Volume 5, Issue 15, Spring 2015, pp. 109-128. [In Persian]

Davies, B. Richard & O'Farrel, Patrick N (1981), A Spatial and Temporal Analysis of second Homes ownership in west wales, *Geo-forum*, Vol.12, No. 2, pp. 161-178.

El Menshawy, A; Shafik Aly, Sh & Moussa Salman, A (2011), Sustainable upgrading of informal settlements in the developing world, case study: Ezzbet Abad El Meniem Riyadh, Alexandria, Egypt, International Conference on Green Buildings and Sustainable Cities, *Procedia Engineering*, 21, pp. 168-177.

Harvey, David (2008), the right to the city, *New Left Review*, 53 (September-October), pp. 23-40.

Hoogendoorn, G; Mellett, R & Visser, G (2005), Second homes tourism in Africa: Reflections on the South African experience, *Urban Forum*, 16 (2), pp. 112-154.

Jansson, B; Müller, D.K & Hall, C.M (2004), *Second home plans among second home owners in Northern Europe's periphery. Tourism, mobility and second homes: between elite landscape and common ground*, Channel View Publications, Clevedon, pp. 261-272.

Explaining a Different Kind of Informal Space Production in Baneh Border County; Capital Accumulation and Poverty Deepening*

Mehdi Razpour¹, Reza Kheyroddin^{**2}, Seyed abdol hadi daneshpour³

¹ Ph.D. Student in Urban and Regional Planning, Faculty of Architecture and Urban Planning, Iran University of Science and Technology, Tehran, Iran,

² Assistant Professor, Faculty of Architecture and Urban Planning, Iran University of Science and Technology, Tehran, Iran.

³ Associate Professor, Faculty of Architecture and Urban Planning, Iran University of Science and Technology, Tehran, Iran.

(Received 3 Oct 2017, Accepted 17 Jan 2018)

Today, a different kind of informal space production in urban and regional scales lead to urban sprawl, increase in population and physical growth of rural settlements which are close to cities, and the growth of some corridors on a regional scale. Creating a free commercial space for informal cross-border trades, the growth of informal space by the officials and governmental authorities, high volume of trade-based tourism and the growth of capital in the urban areas in the shadow of the existing poor economy are the main reasons for the emergence of high demand for accommodation in urban and rural settlements in Baneh county. So the housing and urban sprawl has trespassed the planning system at a rapid pace. This leads to the growth of construction in the form of informal settlements. The purpose of this research is to present a new typology that describes these informal settlements and addresses the role of officials and governmental authorities in creating these informal spaces in the border town of Baneh. The research's fondest hope is to be a practical study, and its method is descriptive-analytical. To achieve the objectives of the research, field surveys and studies have been conducted in the city and the peripheral region. On the regional scale, the location and number of second homes were identified in three corridors as macro level of informal settlements in Baneh County. The second level of informal settlements was identified by questionnaire distributed among the villages as supplementary material to the field survey. This was conducted in a buffer of a two kilometer radius from the city of Baneh. The population data of villages were collected through library researches and by referring to data provided the health center of Baneh County. The third layer of informal settle-

ments in Baneh County was identified through field survey and documentary method to delineate the customary range of accommodation in Baneh. In doing so, also the Delphi Method was employed. The results of the present study show that the informal settlements can be classified into three layers with respect to spatial scale (informal construction of second homes in regional corridors, urban sprawl and physical growth in rural areas around the city, and the expansion of informal settlements in the city). These layers can be classified into two poles regarding their nature: the poor and the rich informal settlements. The consequences of informal cross-border economy and trade have led to the growth in activities and increase in the border residents' income. But some setbacks such as the lack of proper and timely managements and flexible planning and the presence of factors and agents that have created informal residential spaces have led to emerging of new spatial consequences in accommodation system and the growth of the city and peripheral region of Baneh. Thus, it is pivotal that these factors and agents be considered more than ever in order to make the growth of the city and peripheral region proceed in a proper manner.

Keywords: Informal Space Production, Informal Settlements, Second Homes, Formal institution and Management, Growth and Poverty, Baneh Border County.

*This paper is extracted from first author's Ph.D. thesis entitled: "Explaining the spatial changes of the border regions (Baneh County) affected by transboundary and inland forces" under supervision of other authors in Iran University of Science and Technology. Also, this paper is a part of the International Research Program in Invited Collaborative Research Program (ICRP) of the Ministry of Science, Research and Technology that has been done by the collaboration of Professor Walter Leimgruber from the University of Fribourg, Switzerland and first and second author.

**Corresponding Author: Tel/ Fax: (+98-21)77240468, E-mail: reza_kheyroddin@iust.ac.ir.